

„HAMVÁBA MINT SZÁLL A ROPPANT VILÁG”

Tanulmányok Vörösmarty Mihályról

Szerkesztette:
Szilágyi Márton és Fülöp Dorottya

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Budapest, 2024

Tartalom

Szilágyi Márton	
Előszó	7

I.

Fried István	
Vörösmarty Mihály és az európai romantikus mozgalmak	13
Vaderna Gábor	
A pályakezdő Petőfi Vörösmartyt olvas.....	39

II.

Csonki Árpád	
Hódítás a <i>Zalán futásában</i>	55
Fórizs Gergely	
Megáll az idő (A' merengőhöz lírai mitológiája).....	69
Ajkay Alinka	
Vörösmarty Zrínyije.....	83
Vámos Violetta	
„Szépséged tiltja, hogy az légy, lány, ami lenni kívánsz” (A Daphne-történet megjelenése és értelmezése Vörösmarty műveiben).....	91
Milbacher Róbert	
A <i>Csongor és Tünde</i> mint „romántos” mítosz	123
Z. Kovács Zoltán	
A magyar romantika ironikus végein (A <i>Csongor és Tünde</i> zárlatáról).....	139
Thimár Attila	
A látás és nem látás motívumai Vörösmarty műveiben	151

III.

Balogh Piroska	
Álomelmélet és esztétikai innováció Vörösmarty Mihály elbeszéléseiben	175
Fülöp Dorottya	
A novellista Vörösmarty.....	193

IV.

Devescovi Balázs	
Vörösmarty késői apokaliptikája és későbbi hasznosítása	207

Eisemann György Vörösmarty Mihály költészetének antihumanista apokaliptikája	235
---	-----

V.

Hermann Zoltán Inskripció (Vörösmarty emlékkönyvekbe írt verseiről)	251
Szilágyi Márton Vörösmarty és a kéményseprők (Egy alkalmi vers kontextusai)	263

VI.

Gintli Tibor Közel a Nyugathoz (Az első nemzedék és az Éj létértelmezésének párhuzamai)	277
Sebők Melinda Vörösmarty-hagyomány a Babits-életműben	287
Rövidítésjegyzék	301
Névmutató	305

Megáll az idő

*A' merengőhöz lírai mitológiája**

I.

Vörösmarty Mihály *A' merengőhöz* című verse 1844 januárjában jelent meg a *Honderü* című „szépirodalmi, művészeti és divatlapban”, amely jellemzően felsőbbosztálybeli hölgyek olvasmánya volt, közvetlenül egy párizsi divatkép után betördelve.¹ Divatlapokban gyakran jelentek meg a korban verses és prózai közlemények, amelyek a művelt nőt didaktikus stílusban figyelmeztették családi és honleányi kötelezettségeikre, maga Vörösmarty is írt több ilyen jellegű művet, említhetők *Az úri hölgyhöz* vagy *A' magyartalan hölgyhöz* című versei. Hogy *A' merengőhöz* mennyire tökéletesen belesimult a biedermeier életmód-tanácsadó szövegek kontextusába, annak bizonyítékául említhető, hogy a *Regélő Pesti Divatlap* 1845 augusztusában *Szépség és női hivatás* címmel közölt egy értekezést, amely Vörösmarty költeményéből merítette mottóját: „Ábrándozás az élet megrontója, / Melly kancsalul festett egekbe néz.” A szerző, aki a *Zalán futásából* kölcsönzött, Talabor álnéven publikált a lapban, négy oldalon keresztül fejtegette fiatal hölgyolvasóinak Vörösmarty versére alapozva, hogy a mulandó szépség ápolásán túl szent kötelességük felkészülni háziasszonyi és anyai szerepükre, és külsejükön kívül a szív és lélek adományaival is törődniük kell.²

A versnek csupán az 1847-es második, kötetbeli kiadása óta része a „Laurának” alcím.³ Ez a kiegészítés erősen megváltoztatta a mű értelmezési lehetőségeit, hiszen egyrészt az általános tanító jelleget személyessé tette, másrészt besorolta a költeményt a többi, utólag szintén a *Laura* műzsanévvvel ellátott⁴ vers közé. Mivel pedig

* A tanulmány a K. 134719. számú OTKA / NKFIH projekt keretében készült.

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *A merengőhöz*, *Honderü*, 2(1844), 2. sz. (jan. 13.), 41–42.

² TALABOR, *Szépség és női hivatás*, *Regélő Pesti Divatlap*, 1845, 20. sz. (aug. 14.), 609–612.

³ VÖRÖSMARTY Mihály, *A' merengőhöz (Laurának)* = *Vörösmarty' minden munkái*, IX, kiad. BAJZA J[ózsef], SCHEDEL Ferencz, Kilián György, Pest, 1847, 214–215.

⁴ Ehhez lásd: GERE Zsolt, *Kétes távol: Életrajzi és keletkezéstörténeti hátterek egy Vörösmarty-vershez* = „Vendégek közt vendég” (Poétikai örökség és szöveg hagyomány: Vörösmarty az ezredforduló után), szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány,

a *Laura* költői névváltozatként Csajághy Eleonóra, Vörösmarty menyasszonyára, illetve (1843. május 9-i házasságkötésük után) feleségére utal, a neki szóló vers értelemszerűen a költő szerelmi költészetének kontextusába került.

Az irodalomtudományos diskurzuson belül *A' merengőhöz* értelmezéseit ennek megfelelően kezdettől fogva meghatározta a mű tanító-filozofikus alaphangja és a szerelmi lírától elvárt közvetlen érzelmkifejezés közti ellentét problémája. Gyulai Pál szerint, aki a költő életrajzi elbeszélésén belül interpretálta a művet, Vörösmarty itt „mintegy kímélve érzelmeit, nem a szerelem dythirambját [!] intézi hozzá [Laurához], hanem a boldogság bölcsletét fejt meg neki”.⁵ Ez pedig az érzelmek elfojtásával jár: „Mint testvér, barát szólal meg, csak mintegy elrejtve érzeti szerelme fájdalmát, mely a költemény végén lágy esengéssé válik.”⁶ 20. századi értelmezők, így elsőként Babits Mihály, majd Sík Sándor tették hangsúlyossá, hogy a mű bizonyos jellegzetességei túlmutatnak az erkölcsi tanácsadás vagy prédikáció műfaján, illetve azon a szituáción, hogy az öregedő szerelmes óvja ifjú partnerét az eltúlzott vágyak csapdájától. Babits elsősorban a versbeszélő önreflexív, önfegyelmező gesztusaként értette a verset, figyelemre méltó párhuzamot vonva a *Csongor és Tünde* világával: „ez a költemény voltaképpen nem Laurához szól, hanem magához a költőhöz, Csongorhoz, sőt önmaga ellen és Csongor ellen: kísérlete az önfegyelmzésnek és egyenes folytatása a *Csongor* gondolatainak.”⁷ Sík Sándor pedig a mű közhelyesnek, konvencionálisnak vélt tartalma és az itt alkalmazott költői nyelv romantikusan formabontó jellege közti ellentétet emelte ki: „Ez a költemény [...] a tiszta és józan reflexiókat a legtitokzatosabb, legirrealisabb, legsejtelmesebb képekbe foglalja.”⁸ A Gyulai Pál nyomán berögződött és például a mű kritikai kiadásának jegyzetanyagát is meghatározó életrajzi olvasat felülvizsgálatához legutóbb Gere Zsolt azzal járult hozzá, hogy aprólékos elemzéssel bizonyította: a vers aligha lehetett a költő nászajándéka menyasszonyának, és egyéb vonatkozásokban is kétséges az effajta referenciális értelmezés.⁹ *A' merengőhöz* szakirodalmának legutóbbi tétele, Takáts József tanulmánya viszont abban az értelemben visszatér Gyulai Pál elbeszéléséhez, hogy elsősorban filozófiai bölcselkedésként olvassa a verset, mégpedig antik gyökerű, fő jellegét tekintve epikureus eszmeifuttatásként. Takáts a költemény tanító-lélekgyógyító jellege és szerzőjének egyéb, romantikusan egzaltált művei közti ellentmondást azzal látja áthidalhatónak, hogy Vörösmarty itt egyszerűen „más szótárt használt”, mint például az *Ábránd* című alkotásában, sőt

Balatonfüred, 2020 (Tempevölgy könyvek, 41), 254–305. Itt: 262. A tanulmány szintén megjelent: *Irodalomismeret*, 30(2019), 4. sz., 4–38.

⁵ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Pest, Ráth Mór, 1866, 190. [Kiegészítés tőlem – F. G.]

⁶ Uo.

⁷ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty = Uő, Esszék, tanulmányok*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 226–255. Itt: 245.

⁸ SÍK Sándor, *A költő ajándéka*, Élet, 26(1935), 28. sz. (júl. 14.), 567.

⁹ GERE, i. m.

a két költemény nyelve egyenesen „összeegyeztethetetlen” egymással. Ez azonban Takáts értelmezésében nem anomália, lévén egy irodalmi mű eleve nem a szerzője szemléletének lenyomata, hanem (ezek szerint) nem más, mint a hagyományban adott különböző szótárak és nyelvek közti választás eredménye.¹⁰

II.

Az alábbiakban A' merengőhöz¹¹ olyan értelmezésére teszek javaslatot, amelyben mind a vers didaktikus (szó szerinti vagy a konvencionális nyelvhasználattól nem eltérő), mind elvontan metaforikus (ha úgy tetszik: romantikus) olvasata helyet kap, az ezek által nyújtott perspektívák egymás kiegészítéseként működnek, sőt végső soron éppen az a cél, hogy egymásba kapcsolódjanak. Tézisem szerint ugyanis A' merengőhöz című versben kétféle dikció érvényesül egyszerre, az egyik azé a „baráté”, aki tanácsokkal lát el egy „szép szemű” nőt (a vers második kiadása óta létező alcím szerint „Laurát”), a másik, rejtettebb szólamban pedig ugyanez a beszélő önmaga számára érvényes gondolatokat fogalmaz meg. Feltételezésem szerint a versszöveg egyszerre kétféle mondanivalót hordoz aszerint, hogy a költői nyelv egyes alakzatait referenciális-konvencionális vagy átvittebb módon értelmezzük. Mindkét esetben a „kétes távol” és a bizonyos közel ellentéte fogalmazódik meg, de ha az előbbi módon olvassuk a költeményt, akkor a kerüendő „távol” metafizikai távlatot is nyer, miáltal a vers egyfajta *horror metaphysicae* kifejeződésévé lesz. Ugyanakkor nézetem szerint a versegész koncepciója egy bibliai mitológéma alkotó felhasználásán alapszik, és ennek keretében megnyílik a kétféle értelmezési perspektíva egyesítésének a lehetősége, amely a mű végső és legfőbb tétjének tekinthető.

A vers szerkezete a következő: az első negyven sorban a versbeszélő férfi arra szólítja fel Laurát, hogy ne „ábrándozzon”, tekintetét ne függessze a „kétes” és „csalfa” távolra, hanem boldogságát a közeli, kézzel fogható, elérhető tárgyakban keresse. A távolság itt egyszerre értendő időbeliként és térbeliként: „múlt és jövő” fürkészése, valamint az égitestekkel jelképezett fizikai távol szemlélése egyaránt elvetendő. A költemény hosszasan részletezi e tanítást, amelynek során a távolhoz a góg, telhetetlenség, mohóság bűneit, míg a közelhez a szerénység, jóság, lélek-nemesség erőit csatolja. Ezt követi a 41–44. sorban az eddigiekből levont következtetésként az ismételt felszólítás a tekintet irányának megváltoztatására, ám ezúttal a bibliai özönvíztörténet egy mozzanatára utalva. Végül következik a szintén négysoros zárás, amely megadja a végső és legfőbb indokát annak, hogy Laurának miért nem szabad „ábrándoznia”: itt derül ki ugyanis, hogy a távol helyett tekintetét

¹⁰ TAKÁTS József, Az antik gyógyír (Vörösmarty Mihály: A merengőhöz), 2000, 32(2020), 5. sz., 63–73. Itt: 71–72.

¹¹ A verset a továbbiakban a kritikai kiadás szerint idézem: VÖRÖSMARTY Mihály, A' merengőhöz (Laurának) = VMÖM 3. 69–70.

(a feltehetően a versbeszélővel azonos) „barátja arcára” kell függesztenie. Az utolsó, összesen nyolcsoros rész kulcsfontosságú az értelmezésem szempontjából:

Hozd, oh hozd vissza szép szemed' világát;
 Úgy térjen az meg mint elszállt madár,
 Melly visszajő ha meglelé zöld ágát,
 Egész erdő' viránya csalja bár
 Maradj közöttünk ifju szemeiddel,
 Barátod' arcán hozd fel a' derűt:
 Ha napja lettél, szép delét ne vedd el,
 Ne adj helyette bánatot, könyűt.

A szakirodalom a vers bibliai utalásával nem foglalkozott kiemelten, egyedül Martinkó András elemezte, aki szerint „[a]z utolsó sorok [...] a vízőzön [...] utáni boldog tisztulásról szólnak, mint a költő arcán »felhozott derű«-ról, az újból felkelő napról”.¹² Ebben az értelmezésben azonban elsikkad, hogy A' *merengőhöz* lezárása nem azonos az özönvíztörténet bibliai végkifejletével. A bibliai elbeszélésnek ugyanis van egy szigorú ok-okozatisága, egymásutániséga, amelyet a Vörösmarty-féle változat egy ponton megtör. A Biblia arról tudósít, hogy Noé háromszor küldött ki bárkájából egy galambot, hogy meggyőződjék róla, elapadt-e már a víz a földről. A galamb második alkalommal „leszakasztott olajfalevéllé” a csőrében tért vissza.¹³ Erre játszik rá Vörösmartynál az „elszállt madár, / Melly visszajő ha meglelé zöld ágát” kitétel. Itt megjegyzendő: a Biblia szerint Noé először egy másik madarat, egy hollót bocsátott ki, amely azonban csupán oda-vissza szállt, és nem hozott jelet a vizek felszáradásáról,¹⁴ így a versbéli „madár” megjelölés erre az állatra nem vonatkozhat.

A' *merengőhöz* azzal változtatja meg a bibliai történet logikáját, hogy míg ott a harmadszorra kibocsátott galamb már nem tért meg a bárkába,¹⁵ addig a vers szerint az „elszállt madárhoz” hasonlított „szép szem világának” mindenképpen vissza kell térnie, akkor is, ha „[e]gész erdő' viránya csalja”. Itt azt a költői eljárást figyelhetjük meg, amelyet S. Varga Pál egy kiváló tanulmányában Vörösmarty „lírai mitológiájáról” így írt le: „Vörösmarty alapvetően görög-római és bibliai mitológéákat használ, ezeket kombinálja szinkretista módon, s deformálja és fejlesztí tovább önkényesen.”¹⁶ Az előbb idézett részletben egyértelmű az utalás a Mózes első könyvében olvasható özönvíztörténet egy részletére, de az is világos, hogy annak átalakításáról

¹² MARTINKÓ András, *Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?*, Bp., RTV–Minerva, 1983, 141.

¹³ 1 Móz. 8.11. A bibliai idézeteket Károli Gáspár fordításában közlöm.

¹⁴ 1 Móz. 8.7.

¹⁵ 1 Móz. 8.12.

¹⁶ S. VARGA Pál, *Ellenséges istenek Bábele: A romantikus „új mitológia” alakulása Vörösmarty lírájában = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 128–139. Itt: 132.

és továbbfejlesztéséről van szó. A Biblia azt írja, hogy a kibocsátott galamb harmadik alkalommal már nem tért vissza Noéhoz: innen lehetett tudni, hogy immár véget ért az emberek bűneit elmosni hivatott özönvíz. Ezután a bárka megfeneklett, újabb hónap múlva pedig a föld kiszáradt, és csak ezután tudták Noé és családja, valamint a begyűjtött állatok Isten parancsának engedelmeskedve elhagyni a bárkát, hogy „nyüzsögiének a földön, szaporodjanak és sokasodjanak a földön”.¹⁷ Ha viszont a galamb harmadszor is visszatér a bárkába, az azt jelenti, hogy itt a történet, az ok-okozati sor megakad: és emiatt a bárka lakói sem hagyják el a helyüket, tehát maradnak, ahol vannak, odabent. Vagyis a vers esetében éppen hogy *nem* beszélhetünk az özönvíz utáni állapot megidézéséről, arról az új, megtisztult világról, amelyet majd *A vén cigány* című kései nagy költemény említ ugyanebben a vonatkozásban.

A metaforikus olvasatban tehát a vers alapszituációja nem más, mint a Noé bárkájába zárttság statikus, ám egyben védett állapota, és ez áll szemben a pusztulás és távolba veszés különféle módjaival. A kétes (mert bűnös) és veszélyes távolságra való utalás többször is az ellepéssel fenyegető víztömeg képzeteként jelenik meg a műben: a szép szem világa „elmerül” valahová. A kincs, hír és gyönyör „özönében” „a telhetetlen elmerülhet”. A „múlt és jövő nagy tenger”, amely nem fér meg egy kebelben. Ennek a tengernek a „hullámi” olyan ijesztő zajt keltenek, amelytől „felérmül a szívmagány”. A bárkába zárttság tehát olyan állapot, amely a tenger veszélyeitől véd. A versszöveg azonban mindvégig két szinten értelmezhető: ha a tenger és „özön” ismételt említéseit egyszerű hasonlatként olvassuk, akkor a didaktikus bölcséletnél maradunk, ha ellenben mögé helyezzük a bibliai réteget, így növelve meg a hasonló és hasonlított közti rést, akkor megnyílik a lehetőség, hogy a távolság veszélyét metafizikai dimenzióban lássuk. A távolba tekintő ábrándozás mint az élet megrontása Gere Zsolt szerint is „második bűnbeesésként” érthető,¹⁸ és a messzeségbe (értsd: a bárkán kívülre) tévedő telhetetlenek büntetése lehet, hogy elmerülnek az „özön”-ben.

A „kétes távolt” kifejező másik képsorozat égi jelenségeket említ: ilyen a „festett eget”, a nap és a „holdas fátyol”. Legalább két esetben itt is lehetséges a didaktikus olvasaton túli elvont értelemadás. „A’ látni vágyó napba nem tekint” sor kapcsán gondolhatunk egyszerűen arra, hogy 1842 júliusában teljes napfogyatkozás volt Magyarországon, és az azt pusztta szemmel végignéző Petőfi is majdnem megvakult. Kiváló hasonlat tehát a Napba nézés említése egy, a mértéktartásra intő, mindenki által könnyen érthető költemény számára. De az is eszünkbe juthat, hogy a Nap legalább Platón óta az istenség bevett szimbóluma, és például a Vörösmarty által jól ismert¹⁹ *Fohászkodás* című Berzsenyi-vers is így indít: „Isten! kit a’ Bölcs

¹⁷ 1 Móz. 8.17.

¹⁸ GERE, i. m., 302.

¹⁹ A verset Vörösmarty felidézte a Berzsenyire írt emlékérdőben: „Az íhletettnek ajkairól dicsőn / Kelt a’ merész dal, meghaladá porát / A’ lomha földnek ’s fellegen túl / A’ napot és nap’ urát köszöntő” (VÖRÖSMARTY Mihály, *Berzsenyi emléke* = VMÖM 2. 215–216).

lángesze fel nem ér, / Csak titkon érző lelke ohajtva sejt: / Léted világít mint az égő / Nap, de szemünk bele nem tekinthet.”²⁰ Tehát a szöveghely itt is telíthető metafizikai értelemmel.

A jelen értelmezés szempontjából különösen fontos továbbá az „Ábrándozás az élet’ megrontója, / Melly, kancsalúl, festett egekbe néz” sorpár. Ide vonatkozóan a szakirodalom ez idáig referenciális interpretációkkal szolgált. Martinkó András szerint:

„festett egek”: ezek valószínűleg a színházi kulisszák, amelyeket a színházba látogató összetéveszthet a valósággal, sőt olyan szép ez a kulissza, ez a festett ég, hogy szebb a valónál. A néző elfelejti, hogy csak egy pillanatnyi álomnak, egy festett világnak a megjelenítése, és áhítozva, irigykedve nézi. [...] A „kancsal szem” az a szem, amelyik irigykedő vágyódással néz valamire. Itt a „kancsalúl, festett egekbe néz” kifejezés tehát azt jelenti, hogy valaki irigykedve néz egy festett, nem valódi, de őszerinte a valónál szebb világba.²¹

Gere Zsolt szintén úgy véli, hogy itt „nincs szükség metaforikus jellegű magyarázatra”, és Martinkó értelmezését egyetlen ponton látja módosítandónak, ugyanis szerintem itt nem színházi, hanem templomi jelenetre vonatkozik az utalás: „ha a hívő a templomban a hívek helyéül szolgáló főhajóból a kupolás mennyezet freskóira akar tekinteni, akkor a térszerkezethez, a tágas perspektíva sajátosságaihoz igazodva, akaratlanul is a Vörösmarty-versben leírt helyzetbe kerül.”²²

E két értelmezés mellé azonban felsorakoztatható egy harmadik is, amely az előbbiektől eltérően nem abból indul ki, hogy a „festett egek” szintagma egy valamilyen felületre festéssel felvitt égábrázolást jelent, hanem a „festett” jelzőt metaforikusnak tekinti, amely azt fejezi ki, hogy magán az égen/egeken tűnik fel egy jelenség. Márpedig a bevett költői nyelvhasználatban csak egyetlen dologról szokás azt írni, hogy azt valamely égi hatalom az égre festette, és ez a szívárvány.

A költészetben találunk rá példákat, hogy az égre festett szívárvány a csalóka ábrándot, tévképzetet jelképezi, például Robert Lowth püspök *The Judgment Of Hercules* (1743) című sztoikus parabolájában, amelyet Vörösmarty valószínűleg jól ismert Kis János fordításában. Lowth művében a szívárvány a megszemélyesített „Puhaság” (azaz ’hitványság’/’bujaság’) mulékony földi szépségét jelképezi, amely semmivé válik a földöntúli Erény („Virtus”) előtt:

Nem virágoztak már rózsák ábrázatján;
Eltűntek mindegyig hazug szépségei.
Sárga halaványság ült most arczatján,
Homályba borúltak béesett szemei.

²⁰ BDKM 83.

²¹ MARTINKÓ, i. m., 136.

²² GERE, i. m., 302.

Mint mikor szép Írisz az ég' tájékára
 Sok gyönyörű színnel kifestett boltot hajt,
 'S csak hamar, bámuló szemeink' láttára,
 Hervad dicső színe, mellyért a' szív sóhajt.
 A' hol imént fénylett tündér dicsősége,
 Lebeg most felhőknek sűrű setétsége.²³

A' *merengőhöz* esetében azonban ettől eltérő metaforikus szerepbe is kerülhet a szivárvány, ha figyelembe vesszük a költeményt átszövő bibliai képiséget. Eszerint a szivárvány azt a metafizikai, üdvtörténeti perspektívát jelöli, amely a bárkából távozó Noé és az emberiség előtt nyílik meg az Úr szavaira: „Az én ívemet helyeztetem a felhőkbe, s ez lesz jele a szövetségnek közötttem és a föld között.”²⁴ Ide kapcsolódóan találni olyan költészeti példát is, amely a szivárványt, bibliai alapon, Isten által az égre *festett* alkotásként mutatja be. Szőnyi Benjámín gyermekeknek szánt fizikoteológiai tankölteménye azt is mutatja, hogy ez a fajta metaforika a korabeli műveltség alaprétegéhez tartozott:

A' szép szivárványnak íve
 A' Napnak ellenében,
 Istennek melly tsuda mive
 A' setét fellegekben:
 Annak szép kereksege,
 Sok színű ékessége,
 A' Napnak munkás festése,
 Nints festő, ki követhesse. [...]

Vízre színeket festeni
 Festék nélkül tsak tűzzel,
 Olly dolog, melly tsak Isteni
 Böls elmével és kézzel
 Nagy tsudánkra készülhet:
 Isten tsak maga tehet
 Így tüzet vízzel egyessé,
 És kár nélkül elegyessé.

A' tűznek e' szövetsége
 E' szép ívben a' vízzel,

²³ [Robert LOWTH], *Herkulesz' választása* = Kis János' versei, kiad. KAZINCZY Ferenc, Pest, Trattner János Tamás, 1815, III, 15. A *Herkules választása*-téma megjelenéséről Vörösmartynál, különös hangsúllyal Kis János közvetítői szerepén, lásd: FÓRIZS Gergely, *Új Herkules: A választáshagyomány változatai a Csongor és Tündében = A rokokó arcai: Tanulmányok egy tünékeny fogalom történetéhez*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, FÓRIZS Gergely, Bp., Reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 17), 163–210.

²⁴ 1 Móz. 9.13.

Addig tart míg világ vége
 Fel fog fordúlni tüzzel;
 Mert Isten' szövetsége,
 Mellyet Nóéval szerze,
 Eddig 's nem tovább' tartó lesz',
 Ekkor tűz, vizet veszto lesz'.²⁵

Az a gesztus, mellyel Vörösmarty verse az „életet megrontó” ábrándképek közé sorolja a „festett egeket”, azaz a szivárványt, megenged egy olyan értelmezést, hogy a bárka zárt világa előnyt élvez azzal az új világgal szemben is, amely Isten kegyelméből a bárkából távozó emberiségre vár. A nő tekintetének ezek szerint többek között az Istennel kötött szövetség szimbóluma helyett kellene „barátja” arcára szegeződnie. A mikrokozmosz, amelynek napja a nő „ifju szeme”, illetve maga a nő, bolygója pedig értelemszerűen a „barát”, akinek arcán a nő tekintete felhossa a derűt, jól működik az Istennel kötött szövetség nélkül is, sőt az ilyen irányú kiterjesztése éppen fenyegető jellegű volna erre az ember és ember közti szövetségre. Ehhez az értelmezéshez az is illik, ha az elemzett sorpárban szereplő „kancsal” szót (a megszemélyesített ábrándozás „kancsalul, festett egekbe néz”) a szótárilag számontartott 'félszemű' értelemben²⁶ vesszük, mert ebben az esetben a festett egekre irányuló kancsal nézés az egyoldalú, csak a túlvilágra ügyelő és az e világot elfelejtő szemléletre utal. A beszélő ugyanakkor nemcsak a túlvilágról, hanem az e világ nagy részéről is lemondana. Az „Egész világ nem a mi birtokunk” versbéli tanítása érthető úgy is, mint a bárkát elhagyó Noéhoz és fiaihoz intézett, a föld birtokba vételére vonatkozó isteni parancs („Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet”²⁷) visszautasítása. Ez tehát annak kifejezése, hogy a versbeszélő az e világban belül is csupán a két ember számára fenntartott közös személyes térre tart igényt.

Itt ki kell térni a mű kéziratán olvasható két szövegvariánsra. A „festett egek” helyett először még kancsalul a „puszta légbe” irányuló tekintetről írt Vörösmarty.²⁸ Ez különösen annak tükrében figyelemre méltó, hogy az innen törölt szintagma a *Keserű pohár* című bordalban tűnik fel, amely a kritikai kiadásban közvetlenül *A' merengőhöz* után következik. A *Keserű pohár* jól ismert kozmogóniájában a világ

²⁵ SZÖNYI Benjámin, *Más rövid kegyes elmélkedés a' szivárványról* = Uő, *Gyermekek Fisikája, Avagy Olly Szép És Hasznos Tudomány* 'Sengéje, Mellyben Kévs példák által meg-mutattatik, mint kellessék szoktatni a' gyermekeket, és együgyü embereket, az Istennek sok féle Teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre, és az, azokban nyilván való Isteni Böltességet, Hatalmat, Jóságot 's a' t. vélek esmértetni és tsudáltatni, Pozsony, Landerer, 1774, 156–158.

²⁶ Lásd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. KISS Lajos, PAPP László, Bp., Akadémiai, 1970, II, 342.

²⁷ 1 Móz. 9.1.

²⁸ VMÖM 3. 323.

„Eloszlik, mint a' buborék, / 'S marad, mint volt, a' pusztá lég”,²⁹ vagyis a pusztá lég itt azt a semmit jelenti, amely felé a semmiből keletkezett világ szükségszerűen mozog. Innen nézve A' merengőhöz első változata azt fogalmazta meg, hogy az ábrándozó égre vetett tekintete azért hiábavaló, mert nem létezik a keresett túlvilág. Ehhez képest a „festett egek” ábrándként való szerepeltetése a versben, bibliai utalásként olvasva, nem magát a transzcendenciát vonja kétségbe, hanem az általa nyújtott reményt kérdőjelezi meg.

Szintén törölte a költő a vers egy másik pontján a „földi menny” szókapcsolatot, és ennek a végső változatban a „szívöröm” került a helyére.³⁰ Ha az eredeti verzió maradt volna, akkor az egyoldalúan kancsal felfelé nézés alternatívájaként ott állt volna a föld és menny kiegyensúlyozására való törekvés, a boldogságot a kettő harmóniájában megfelelő megoldás. Úgy vélem, hogy szimptomatikusnak tekinthető Vörösmarty választása, miszerint végül elhagyta A' merengőhöz szövegéből a földi mennyre való utalást. Ugyanis mintha ez a vers túllépne azon, az életmű egy korábbi szakaszában meghatározó dilemmán, hogy megteremthető-e föld és menny harmóniája,³¹ és ezzel szemben a boldogság megvalósításának egy másik változatát kutatja.

Az átalakított bibliai történet keretében a boldogság tere Noé bárkájának szimbolikus tere lesz. Ebben a térben nincs érvényes metafizikus világrend, hiszen a régi világ már elpusztult, az új pedig még nem jött létre. Ez azt is jelenti, hogy itt áll az idő: nincs előrehaladás. Ezt jelképezi a madárhoz/galambhoz hasonlított tekintet folytonos visszaszállása a kiindulópontához. A hasonlat maga a galambmotívum többféle lehetséges jelentésének megfelelően különféleképpen érthető. A szeretett nő szemeinek galambokhoz hasonlítása már a bibliai *Énekek énekében* megtalálható.³² Másrészt a keresztény ikonográfiában a galamb általában a Szentlélek jelképe, azé az isteni léleké, amely az emberben is munkál. Eszerint a versben a tekintet/galamb folyton ismétlődő visszaszállása egy olyan állapotra utal, amelyben az emberi lélek örökön visszatér a testbe. Vagyis arról van szó, hogy a bárkában nincs halál (nem távozik el a lélek), ahogyan egyébként születés sincs, hiszen a héber hagyomány szerint a bárkában tiltott volt a szaporodás mind az emberek, mind az állatok

²⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Keserű pohár* (Bordal „Czilley's a' Hunyadiak” szomorújátékából) = VMÖM 3. 70–72.

³⁰ VMÖM 3. 323.

³¹ A földi menny motívumáról lásd: MARTINKÓ András, A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében = Uő, *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–221. Gere Zsolt hívta fel rá a figyelmet, hogy a szókapcsolat 1825 után kizárólag A' merengőhöz fogalmazványában bukkan fel Vörösmartynál. Szerinte ez a tény arra mutat, hogy a költő még itt is fenntartotta a földi menny-eszmény érvényesülésének lehetőségét. Vö. GERE, i.m., 295.

³² „Ímé, szép vagy én mátkám, ímé, szép vagy, / a te szemeid olyanok, mint a galambok” Én. 1,15 [rész 4,1. 5,12].

számára.³³ E szövegösszefüggés alapján tehát A' merengőhöz kis világából kizáródik az érzékiség, a testi szerelem.

Ezzel kapcsolatban az is jellemző, hogy Vörösmarty a versben mit *nem* használt fel az özönvíztörténet nyújtotta poétikai potenciálból. Korábbi munkáiban többször felbukkan a holló figurája, amely a szelíd és ártatlan galamb állhatatlan és csapodár ellenpárja az özönvívről szóló héber mítoszban: nem teljesíti Noé parancsait, összeviszsa szálldos, és más madarakkal fajtalankodik.³⁴ Az (ártatlan) női tekintetnek galambbal, illetve a (kevésbé ártatlan) férfi tekintetnek hollóval való összehasonlítása ismétlődő metaforák Vörösmartynál. A [*Beszélytöredék*]-ben egy kis halászlé-ány leírása így hangzik: „Szemei az égnek valónak fordítva, mint azéi, ki segélyért könyörög. Könyörgése csak pillantatokban állott; de azon pillantatok szép szem-ből jövének, ártatlanul, mint Novaj' [azaz Noé – F. G.] galambjai”.³⁵ A *Becskereki* című versben ugyanakkor a csalfa Becskereki nézését így jellemzi a beszélő: „Szeme olyan mint a' fekete bor, / Szanaszét jár mint Noé' hollója”.³⁶ A *Marót bán* 3. felvonásában Bod így értelmezi a szeretett Ída tekintetét:

Mert bár nem adta még nekem szavát;
De szíve már enyém. A' néma vallás
Epedve lángoló tekintetén,
Ezen galamb a' szívhajó' öléből,
Mellyet szemem, mint holló, felfogott,
A' fél sikerrel elnyomott sohajtás,
Az árapály hullámozó kebelén,
Biztosbak a' nyelv' vallomásinál.³⁷

Az életmű eme belső kontextusának fényében válik jelentéssé, hogy A' merengőhöz nem jeleníti meg a „barát”, azaz a férfi (nőével összetalálkozó) tekintetét, amely esetben a fenti bibliai eredetű jelképhasználati gyakorlat alapján automatikusan felidéződne a férfi baráthoz kapcsolódva az érzéki vagy mint a távolbaveszés egy

³³ Vö. Robert GRAVES, Raphael PATAI, *Hebrew Myths: The Book of Genesis*, New York, Doubleday & Company, 1964, 114.

³⁴ És kibocsátá a hollót, és az elrepült, meg visszazállt, míg a vizek a földről felszárának” (1 Móz. 8.7.). Molnár János magyarázata szerint: „Az holló ki-repülvén a' Bârkából ide 's tova koválogván, midőn magának álló-helyet nem lelhetne; vissza-repült; de nem a' Bârkának belső részébe, hanem annak födelére” (MOLNÁR János, *A' régi jeles épületekről kilentz könyvei*, Nagyszombat, Akadémiai betökkel, 1760, 99). A mítosz szerint a holló először megtagadta Noé parancsának teljesítését és nem repült ki a bárkából, ehelyett megtermékenyítette a nőtény sást és más dögevő madarakat, megrontva a természetüket. Majd kirepülve, harmadszorra már nem tért vissza, mert hullákból lakmározott: GRAVES, PATAI, i. m., 114–115.

³⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, [*Beszélytöredék*] = VMÖM 13. 23–24.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, *Becskereki* = VMÖM 2. 99.

³⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Marót bán* = VMÖM 10. 276.

lehetősége. A tekintetek találkozásának kimondását kerüli meg a megfogalmazás, miszerint az implicite galambhoz hasonlított női tekintet feladata, hogy a barát „arczán” hozza fel a „derűt”.

Az időnek és a külvilágnak, mondhatni minden külső vonatkozásnak a kiiktatását Vörösmarty egészen odáig viszi ebben a versben, hogy saját korábbi szerelmi költészetének érvényességét is felfüggeszti. Takáts József az *Ábránd* című verset emelte ki, mint amelynek nyelve összeegyeztethetetlen *A' merengőhöz* nyelvével.³⁸ Ezen a megállapításon annyiban pontosítanék, hogy *A' merengőhöz* visszaénekli az *Ábrándot*, kijelentve, hogy „[á]brándozás az élet' megrontója”, mint ahogyan visszaénekli *A' szomju* című költeményt is. Míg ennek beszélője „lángot szomjazik, lángot, tüzet”, amely szomját csak szerelmének „édes ajki” csillapíthatják,³⁹ addig *A' merengőhöz* így fogalmaz: „Ki életszomját el nem égeté, / [...] Földön honát csak olyan lelheté.” Ebben az összefüggésben szintén az mutatkozik meg, hogy *A' merengőhöz* a szerelmi vágyról való lemondás költeménye.

A tér- és időbeli „kétes távol” perspektívájának elvetése általában véve egy olyan ihletett költői szemléletmód elutasításaként érthető, amely „szubjektív időtudatban”⁴⁰ egyesíti a jelenlévőt a távollevővel. Ezzel szemben a Vörösmarty-vers éthosza szerint a „távol” kizárása a jelen megragadásának garanciája a költő számára is. Az előbbi fajta poétikára prominens példa a korabeli magyar költészetben Kölcsey Ferenc *Genius száll...* kezdetű verse:

Boldog, a' kit isteneink szeretnek,
És teremő szellem ajkán leng,
'S karja közt a' nyájas képzeletnek
Ideálok' bájhonába reng!
Századokká nyúl-ki pillantatja,
'S felderül a' kétes messzeség⁴¹

A Kölcsey-költemény azáltal is *A' merengőhöz* eszményítő távolságot kizáró poétikájának ellenpontjává válik, hogy második versszaka az „énekes” ihletett állapotában született dalát éppen a „messze” szivárványhoz hasonlítja:

Gyül 's borong az érzelem reája
Fellegként, mely nyári napra jó;
Felderül a' gondolat' fáklyája,
'S mint szivárvány, a' dal áll elő.

³⁸ TAKÁTS, *i. m.*, 71–72.

³⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *A' szomju* = VMÖM 3. 39.

⁴⁰ Lásd Rohonyi Zoltán elemzését Kölcsey *Genius száll...* című verséről: ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, Kriterion, 1975, 42–43.

⁴¹ KÖLCSEY Ferenc, *Genius száll...* = KFMM Versek 53–54.

'S fénykörének messze csillogtában,
 A' merengve néző szem előtt,
 Ég ragyogva színes pompájában,
 Mellyet égi sugarokból szőtt.

Tehát az istenségtől ihletett, „istenülő” költő műve olyan, mint az égi sugarak alkotta szivárvány, amely a befogadó „merengve néző szeme” előtt tárul fel. Ebből a kontextusból kiindulva az következik, hogy amikor A' *merengőhöz* beszélője elutasítja a „festett egek” kétes távolát, ezzel többek között a megszállottság költészetéről is lemond. Az így felfogott merengésnek az élet megrontásává nyilvánítása annak a Platónig visszavezethető⁴² európai költészetértelmezési hagyománynak a felfüggesztését jelenti, amely szerint az istenség által eltöltött költő érzelmi elragadtatásában egy transzcendens-távoli világ üzenetét tolmácsolja az embereknek. Ehelyett A' *merengőhöz* az itt és most, embertől emberhez szóló poézisét hozza létre.

III.

Babits szerint A' *merengőhöz* az önfegyelmezés kísérlete és egyenes folytatása a *Csongor és Tünde* gondolatainak. Ezt a továbbgondolást én úgy értelmezem, hogy míg a *Csongor és Tünde*-ben a szerelem képes földi Tündérországot alkotni, ha úgy tetszik, beleteremteni a mennyet a földbe, tehát két ellentett világot egyesíteni, addig A' *merengőhöz* szintén tartalmazza a férfi beszélő és a női megszólított közti szerelem lehetőségét, de a másik művel ellentétben itt a szerelemből ki van zárva mind a földi világon túlelő transzcendencia, mind az e világi érzékiség mozzanata.

A fentiek értelmében A' *merengőhöz* a „Mi az, mi embert boldoggá tehetne?” kérdés megválaszolásául a radikális lemondást javasolja, a külvilág teljes feladását és a kisvilágba zárkózást, ahol egyedül teremődik meg a lehetősége a versbeszélő és a megszólított nő közötti kapcsolatnak. A' *merengőhöz* lemondásra intő tanítása egyként érvényes mint a hétköznapi világára vonatkozó didaktikus bölcselkedés, életmód-tanácsadás, és mint az ábrándozásról való leszoktatás (Schwärmerkur) radikális kiterjesztése a transzcendenciára. Az első értelmezés a versben a megszólított nőre, a második az őt megszólító férfi beszélőre vonatkozik és a versszöveg referenciális vagy metaforikus olvasatában ölt testet.

Férfi és nő közös mikrokozmoszát a bibliai özőnvíztörténetre rájátszva Noé bárkájának terével hasonlítja össze a vers. Csak a bárka örök jelen idejű tere biztosítja a nő (akinek tekintete a galamb) és férfi barát (Noé, akihez ez a tekintet visszatér) együttlétét. Ebben a térben megáll az idő, de a bárka nem az élvezet vagy gyönyör csúcspontján megállított idő boldogságát biztosítja (fausti módra), hanem „az élvel kínáló közelben”, a beteljesülés *reményének* percében végtelenített időpillanat boldogságát. A szerelem itt inkább a szerelem lehetőségeként értendő, amelyet egy

⁴² PLATÓN, *Ión*, 533 c–535 a.

pillanat kimerevítése biztosít, mintsem olyan beteljesülésként, mint amilyenre például a *Csongor és Tünde* végén felhangzó (nász)ének utal. Továbbá a *Csongor és Tünde* egyszerre transzcendentális és érzéki szerelemfelfogásával szemben itt a két véglet szimultán elutasítása figyelhető meg. A gyönyör és üdvösség közti választás dilemmáját A' merengőhöz másként kísérli meg feloldani, mint a *Csongor és Tünde*,⁴³ tehát nem a lehetőségek ötvözésével, hanem mindkettőről való lemondás révén. Így paradox módon az a szerelmi remény, amelyet a *Késő vágy* című költemény az idő múlása miatt már veszni látott („Ifjúság és remény / Örökre veszve van / Az évek' tengerén”⁴⁴), éppen az isteni kegyelembé és a földi szerelembé vetett reményről való lemondás által éled újjá A' merengőhöz által megalkotott időtlen térben. A vers logikája szerint tehát a radikális lemondás vezet az idő felfüggesztéséhez, és az időtényező kiiktatása az előfeltétele annak, hogy a beszélő el- vagy visszanyerje a boldogság reményét.

A' merengőhöz nézetem szerint unikális alkotás a Vörösmarty-életművön belül, mert befelé forduló, a vers által létrehozott belső tér védelmében minden mást kizáró koncepciója azzá teszi. Az idő megállításának poétikai gesztusa egyszeri, *ab ovo* nem rendelkezhet sem előzménnyel, sem folytatással. Másként fogalmazva: az idő kiküszöbölése elvileg nemcsak annak romboló, hanem teremtő erejét is megszünteti. Hogy a vers bárkája mégis a „derű” reményének terévé válhat, az azt mutatja, hogy ebben a kis világban nemcsak az idő, hanem a köznapi logika is felfüggesztődött.⁴⁵

⁴³ Erről lásd tanulmányomat: FÓRIZS, *i. m.*

⁴⁴ VÖRÖSMARTY Mihály, *Késő vágy* = VMÖM 2. 253.

⁴⁵ Költőiség és logika viszonyáról lásd Dávidházi Péter elmélkedését a Szózat kapcsán: DÁVIDHÁZI Péter, „Az nem lehet, hogy annyi szív”: A Szózat bibliai logikája és szerepmintája = Uő, „Vagy jőni fog”: Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben, Bp., Ráció, 2017, 74–82.